

3. Клименко Н. Ф. Фонемна структура морфеми / Н. Ф.Клименко Українська мова: енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 699–700.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Полюга Л. М. Словник українських морфем/ Л. М. Полюга – Львів : Світ, 2001. – 448 с.

У статті описано різноманітні структурні типи українських префіксальних морфем, з'ясовано особливості їхньої фонемної реалізації.

Ключові слова: фонемна структура морфеми, префіксальні морфеми, вокалічні і консонантні структури, план вираження морфеми.

This article describes a variety of structural types of Ukrainian prefix morphemes and specifies the peculiarities of their phonemic realization.

Key words: phonemic structure of morphemes, prefix morphemes, vocalic and consonant structures, plan of morpheme expression.

*Галина Кочерга
(Черкаси)*

УДК 811. 161.

УКРАЇНСЬКИЙ СУФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР ІЗ ПОГЛЯДУ ІСТОРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ: ДІАХРОННИЙ АСПЕКТ

Фрагменти мовної картини світу в праслов'янській суфіксації є пріоритетними в сучасній лінгвістиці. Доречний підхід, що передбачає зарахування “праслов'янських витоків суфіксального словотвору” української мови й залучення порівняльного матеріалу з інших слов'янських мов [2, с. 4 – 5].

У праслов'янській мові існувала розвинута система суфіксації зі значною диференціацією семантики (див., наприклад, “Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд” за ред. О. М. Трубачова). “Як і спільноіндоєвропейська мова, спільнослов'янська мова широко використовує суфіксацію і не знає перефіксації й інфіксації”, – зазначає А. Мейє [4, с. 272]. За спостереженням дослідника, майже всі продуктивні слов'янські суфікси в історичну епоху склалися на слов'янському ґрунті [4, с. 275]. Із продуктивних типів спільнослов'янських суфіксів лише деякі збігаються з давніми індоєвропейськими типами: майже всі вони слугують результатом комбінацій, більшу частину яких пояснити важко. Загалом можна розпізнати індоєвропейські елементи, які у спільнослов'янській мові отримали нове вживання. Про новизну цих утворень свідчить їхня відсутність у балтійських мовах [4, с. 285]. У зазначеному факті є всі підстави вбачати переважання динамізму над консервативністю, що уможливило визначення основної тенденції розвитку слов'янської суфіксації як перебудови й заміни суфіксації індоєвропейської.

Щодо праїндоєвропейського і праслов'янського матеріалу, то в лінгвістиці наразі не існує чіткої диференціації таких понять, як “суфікси”, з одного боку, і “тематичні голосні”, “розширювачі» – з іншого.

Праслов'янська суфіксація може дати багатий матеріал для вивчення специфіки мовної картини світу. Наприклад, один із класів праслов'янських іменників – іменники на *-mę* (давньоруськ. *племѧ*, род. відм. *племєне*) – об'єднаний наявністю індоєвропейського суфікса *-men-* зі значенням об'єкта, результата дії (пор. давньогрецький субстантивований пасивний дієприкметник *era-men-os* “той, кого люблять”). Іменники цього класу мають прозору з погляду праслов'янського словотворення й індоєвропейської ретроспективи внутрішню форму: праслов'янськ. **ple-men-* (подаємо ранньопраслов'янські форми, які існували до утворення відкритих складів) “плем'я”, буквально “повне, те, що наповнене”

(індоєвропейський корінь **pl_o-* зі значенням “повний”); праслов’янськ. **vre-men-* < **vert-men-* “час, врем’я”, буквально “те, що вертиться, обертається” (індоєвропейський корінь **vert-* “вертїтися, обертатися”); праслов’янськ. **pol-men-* “полум’я”, буквально “те, що палає”, праслов’янськ. **se-men-* “сім’я”, буквально “те, що сіють”, праслов’янськ. **zna-men-* “знамено”, буквально “те, що знають”, “знаєме”, тобто знак війська.

Окремої уваги заслуговує праслов’янське **ka-men-* (давньоруськ. *камы*) від давнішої форми **ak-men-* із індоєвропейськими паралелями (давньогрецьк. *akmon* “ковадло”, що первісно, очевидно, виготовлялося з обробленого каменю, давньоіранськ. *ašman* “небо”, що в умовах міфологічного мислення уявлялося кам’яним) і коренем **ak-* “гострий”; буквально значення слов’янської назви каменя – “загострений” – указує на його роль як кам’яного знаряддя праці (пор. утворення від того самого кореня германської назви молота – англ. *hammer*, німецьк. *Hammer*, що також указує на кам’яне знаряддя праці).

Значний інтерес для дослідження з погляду суфіксального аспекту когнітивної дериватології становлять праслов’янські рефлексі індоєвропейських лексем із «суфіксом діяча» *-ter*, що утворювали передусім назви найближчих родичів від «дитячих» основ: *pa-pa* – **pa-ter*, *ma-ma* – **ma-ter*; цей суфікс містять і спільноіндоєвропейські назви брата, сестри, доньки. За поданою моделлю утворювалися й деякі праслов’янські лексеми: **v^h-ter-* від праіндоєвропейського кореня (найдетальніше дослідженого О. С. Мельничуком) **uei-* “віяти”.

Окремий клас праслов’янських суфіксів становили морфеми з гендерною семантикою, котрі також репрезентують мовну картину світу.

Уже в спільнослов’янську епоху існували запозичені суфіксальні елементи: латинський суфікс *-arius* на позначення людини певної професії поширився разом зі словами з цим суфіксом у грецькій, кельтських, германських і, за посередництва останніх, у слов’янських мовах [4, с. 298–299]. Цілком очевидно, що розвиток господарства, суспільних відносин викликав потребу найменування нових професій (А. Мейє подає такі найменування, як старослов’янськ. *мытарь* «збирач податей», *боукаръ* “писець” [4, с. 299]).

Метою нашої статті слугує процес формування давньоруської словотвірної системи, що був досить складним, та низка словотвірних елементів, успадкованих від праслов’янського періоду, виниклих у давньоруський період на східнослов’янському мовному ґрунті і запозичених зі старослов’янської та інших мов.

Проблема давньоруської і спільносхіднослов’янської суфіксації в когнітивному аспекті набула актуальності в сучасній науковій когнітивній парадигмі. Особливу вагомість має старослов’янська мова в розвитку давньоруської суфіксації як віддзеркалення мовної картини світу. Костянтин Філософ (святий Кирило) і Мефодій, створюючи старослов’янську літературну мову, мали однією з провідних цілей переклади з грецьких оригіналів літератури релігійно-філософського змісту, тобто такої, що містила значну кількість абстрактної лексики. Грецька мова слугувала для слов’янських першовчителів не тільки джерелом формальних запозичень і запозичень семантичних (кальок), але й своєрідним конкурентним прикладом, порівняно з яким старослов’янська мова повинна була б відзначатися власним обличчям, неповторною своєрідністю. Вплив грецької мови викликав не тільки появу в старослов’янській мові низки формальних і семантичних грецизмів, але й розвиток власної морфологічно-дериваційної системи в напрямку збільшення можливостей передання слов’янськими засобами найтоншої специфіки значення слова грецького оригіналу. “У період створення найдавніших пам’яток писемності (давньоруської – авт.) особливо інтенсивно проходить створення абстрактної лексики, що активно вживалася у творах релігійно-повчального жанру” [3, с. 3]. (Проте, на думку А. Мейє, у слов’ян ще до IX ст. існував “християнський словник народного характеру”, що склався під грецькими і латинськими впливами) [4, с. 412].

Пізніше старослов’янська літературна мова (зокрема й у деяких ізводах її пізнішої церковнослов’янської форми) здійснювала вплив на живі слов’янські мови, подібний до того впливу, який вона сама зазнала з боку грецької мови. Проте у разі взаємодії

старослов'янської або церковнослов'янської мови із живими слов'янськими ситуація відрізнялася тим, що мови, які взаємодіяли, були близькоспорідненими, що полегшувало вплив і запозичення. З часом старослов'янський шар лексики української мови, як і російської, утворює “високий стиль”, значна частина виражальних засобів якого репрезентована лексикою узагальнювально-абстрактної семантики.

Описану вище ситуацію щодо специфіки церковнослов'янізмів можна порівняти з функціями пізніших запозичень із західноєвропейських мов, зокрема німецької, французької й пізніше англійської. Значну частину таких запозичень становить абстрактна лексика, що в мовах-донорах містила суфікси зі значенням абстрактності:

німецьк. *-ät*, наприклад, *Universität* – укр. *університет*, *Mentalität* – укр. *менталітет*;

французьк. *-age* – укр. *багаж*, *візаж*, *типаж*, *тоннаж* тощо;

англ. *-ing* – укр. *аутсорсинг*, *дайвінг*, *дансинг*, *лізинг* тощо (зазначений формант в англійській мові традиційно кваліфікують як флексію, проте майже повне руйнування флективного синтетизму, що відбулося протягом історії зазначеної мови, уможлиблює розгляд згаданої морфеми в одному ряду із суфіксами).

В українській мові, як і в російській, широко репрезентована лексика із запозиченими суфіксами й суфіксоїдами абстрактної семантики *-izm*, *-aci-* тощо.

Запозичення такої лексики в різні періоди мовної історії свідчить про віддзеркалювану в мові постійну потребу мовців у поповненні масиву абстрактних назв, що уможлиблюють якнайточніше передання відповідної семантики.

У дослідженні історичного словотвору значну роль мають мовні і позамовні чинники розвитку давньоруської суфіксації. Дисертація Л. А. Бісовецької є першим дослідженням виникнення, розвитку і функціонування суфіксальної системи дієслів у давній руськоукраїнській літературній мові XI–XIII ст. (так дослідниця називає давньоруську мову) [2, с. 8]. За висновком Л. А. Бісовецької, словотвірна система давньої руськоукраїнської мови, успадкована з праслов'янської мови, була в XI–XIII ст. вже усталеною і мала закономірний характер [2, с. 170]. Утім, як наголошував іще В. Фон Гумбольдт, будь-яка мова в будь-який момент свого існування являє собою цілісну систему із закономірними взаємозв'язками елементів (у новітньому українському мовознавстві цю проблематику розглядають О. С. Мельничук, С. В. Семчинський, М. П. Кочерган).

З-поміж іншого Л. А. Бісовецька аналізує відзвуконаслідувальні дієслова давньоруської мови [2, с. 144–146]. Значна кількість таких слів наявна в “Слові о полку Ігоревім”, де вони створюють відповідний звуковий ефект у межах художнього завдання, але завдяки суфіксації водночас належать до мовної системи.

Дослідження Л. А. Бісовецької засвідчує, що суфіксація давньоруської мови брала помітну участь у вираженні мовної картини світу носіїв названої мови.

Вивчення суфіксації нерідко дає змогу уточнити стародавні міжмовні контакти. Так, давньоруське дієслово *извинити* (про нього див., зокрема [2, с. 13]) можна розглядати не як утворення від *вина* на слов'янському ґрунті, а як семантичне запозичення (кальку) з германських мов, пор. німецьк. *Entschuldigung* “вибачення”, де *ent-* – префікс зі значенням “від”, *Schuld* – «вина», *-ig-* – прикметниковий суфікс, *-ung* – субстантиваційний суфікс.

Можна допустити й випадки, коли запозичується ціла парадигма, зокрема група слів на зразок давньоруськ. *коупа* “плата” – *коупити* (про деривацію див.: [2, с. 17]), пор. німецьк. *Kauf* “купівля” – *kaufen* “купувати” – у цьому разі також, мабуть, не варто розглядати похідну лексему як приклад питомого суфіксального утворення, а доцільніше говорити про запозичення парадигми із супровідною адаптацією або принаймні про словотворення під впливом іншої мови.

Не менш цікавими є випадки утворення дієслів від таких іменників, які самі утворилися від структурно простіших дієслів: давньоруськ. *дарити* від *дарь*, де останнє є суфіксальним утворенням від *да-ти*, пор. *пировати* від *пирь*, утворене від *пи-ти*, *жирь* від *жи-ти* тощо. Суфіксація слугує, отже, засобом трансформації дієслова в іменник, а згодом похідного іменника в дієслово, тобто перетворює предметну семантику на процесуальну і навпаки.

Незважаючи на численні очевидні свідчення про активність відіменного утворення дієслів за допомогою різноманітної суфіксації у слов'янських мовах, наявні випадки, коли таке утворення можна припускати за формальними чинниками, але передусім семантичні чинники змушують нас бачити в іменнику форму, похідну від дієслова: давньоруськ. *нос* – від *носити* (пор. російську історичну ідіому *уйти с носом*, тобто повернутися з хабаром, який не прийнято через відмову виконати прохання), ще очевидніше *стол* від *стелити* (пор. явно віддієслівні іменники сучасної української мови – *саж*, сучасної російської мови *вис*, *жим* тощо).

Загалом давньоруську мову вирізняє більша ресурсоспроможність утворення дієслів від іменників зі значенням посади, соціального стану порівняно із сучасними українською і російською мовами, пор. *боярь* “боярин” – *боярити*, *гридъ* “член молодшої князівської дружини” – *гридити* “перебувати на військовій службі”, *игоумень* – *игоуменити*, *тивоунъ* – *тивоунити*, *инокъ* – *иноковати* “бути ченцем” (детальніше про згадані суфіксальні утворення див.: [2, с. 50–51, 93]). Цікаво, що лексеми *бабити*, *гридити* зафіксовані у текстах, що віддзеркалюють книжно-писемну мову XI–XIII століть, *боярити*, *тивоунити* – у пам'ятках народно-розмовної мови, а *дружити*, *игоуменити*, *княжити*, *женити*, *сложити*, *сочити* виявлені в текстах різних жанрів і стилів [2, с. 52]. У сучасній українській мові, як і в сучасній російській, дієслівні позначення процесу діяльності на посадах здебільшого належать до просторіччя (що може фігурувати в художніх і публіцистичних текстах), перебуваючи за межами літературної мови (укр. *деканувати*, *директорувати*, *ректорувати*, рос. *деканствовать*, *директорствовать*, *ректорствовать*).

Давньоруські суфіксальні утворення промовисто засвідчують наявність мовних позначень узагальнено-абстрактних понять, як-от: *варварьство*, *владычество*, *вражьство*, *ієретичьство*, *инокьство*, *мнишьство*, *владьство*, *кърчьмьство*, *собьство*, *истиньство*, *моудрьство*, від яких утворюються відповідні дієслова (детальніше з паспортизацією див.: [2, с. 105–107, 111, 113, 115, 119, 120]). Більшість із таких іменників позначають узагальнено-абстрагований, опредметнений стан, що видно з паралельних синонімічних позначень тієї самої семантики (наприклад у Хроніці Георгія Амартола поряд із дериватом *мнишьствовати* використовується і відповідне йому словосполучення *мниху быти* [2, с. 110]).

Словотвірний аналіз історичного матеріалу має свою специфіку, оскільки часто доводиться розмежовувати етимологічні й дериваційні зв'язки. Це, зокрема, вимагає деякого обумовлення в репрезентації ілюстративного матеріалу. Етимологічний матеріал обирають як рівноправний, коли аналізують деривати праслов'янського періоду, і зазвичай виключають зі словотвірного аналізу похідних основ писемного періоду розвитку української мови, принаймні в сумнівних випадках указують на міру ймовірності формально-семантичних зв'язків між твірними й похідними, на думку дослідників В. В. Німчука, П. І. Білоусенка [1, с. 5].

Дослідник В. М. Русанівський зауважував: “Цікаві висновки можна чекати і в разі зіставного типологічного дослідження підсистем одного походження, з тією ж функцією у споріднених мовах та на різних етапах розвитку однієї мови” [5, с. 9].

Отже, ураховуючи різні підходи до опису динаміки суфіксальної дериваційної системи історичного словотвору, ми вважаємо актуальним і перспективним когнітивний підхід, що окреслює нові дослідницькі постулати в науковій парадигмі, сприяє поглибленню та уточненню уявлень про національно-мовну картину певного етносу на якомусь етапі розвитку, зокрема спільне та специфічне в системі словотвору. У наступних студіях плануємо докладніше проаналізувати когнітивний підхід до номінативно-дериваційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / [відп. ред. І. Р. Вихованець]. – Київ – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 206 с.
2. Бісовецька Л. А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст. / Людмила Андріївна Бісовецька : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1999. – 212 с.

3. Мазурина Н. К. Словообразование существительных со значением лица в русском языке XI–XIV вв. / Наталья Константиновна Мазурина : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Московский государственный областной университет. – М., 2007. – 22 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : //www.avtoref.mgou.ru/ar/ar107.pdf](http://www.avtoref.mgou.ru/ar/ar107.pdf)
4. Мейе А. Общеславянский язык / Антуан Мейе : Пер. с франц. / общ. ред. С. Б. Бернштейна. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.
5. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 314 с.

У статті проаналізовано особливості формування давньоруської словотвірної системи, що були досить складними, виявлено основні закономірності та встановлено характерні ознаки, розглянуто низку словотвірних елементів, успадкованих від праслов'янського періоду, виниклих у давньоруський період на східнослов'янському мовному ґрунті й запозичених зі старослов'янської та інших мов.

Ключові слова: давньоруський період, суфіксація, старослов'янська мова, праслов'янський період, когнітивний підхід.

In the article the peculiarities of the formation of the Old Rus derivational system, that are quite complicated, were analyzed, the main rules were found, and the characteristic features were established, the range of derivational elements were considered, inherited from the Proto-Slavic period, that appeared in the Old Rus period on the East-Slavic language ground and were adopted from the Old Slavic language and others.

Key words: the Old Rus period, suffixation, the Old Slavic language, the Proto-Slavic period, the cognitive approach.

Ніна Кухар
(Вінниця)

УДК 811.161.2'367.332

ФАКУЛЬТАТИВНІ ПРИСЛІВНІ КОМПОНЕНТИ ОБ'ЄКТНОЇ СЕМАНТИКИ

Об'єктні синтаксичні відношення виникають між граматично опорним компонентом, що називає дію, стан, процес, та залежним компонентом, що позначає предмет, на який спрямовано дію, процес чи стан. Специфічним способом формально-граматичного зв'язку слів, функцію якого становить граматично узагальнене вираження різних відношень із предметом, є керування. Це пояснюється тим, що дієслово є ядром синтаксичної конструкції, виступає смисловим та конструктивним центром речення. „Можливості поширення дієслова на основі його сполучувальних властивостей більші за можливості іменника в середньому на одну словоформу”, – доводить Г. Акімова [1, 23]. „Кожна частина мови має певні граматичні „потреби”, дієслово „задовольняє” їх об'єктними та обставинними поширювачами”, – пише Т.П. Ломтев [6, с. 67].

Факультативні компоненти об'єктного типу є „приспособаними” до синтаксичного зв'язку керування. Семантико-синтаксичне об'єднання, що ґрунтується на зв'язку керування у сфері підрядного дієслівно-іменникового словосполучення, зберігається між компонентами речення, утвореними відповідним словосполученням. Характерно, що саме об'єктні відношення визначаються за основними опорними словами власне-словосполучень – переважно дієсловами та іменниками.

Дослідники пов'язують лінгвістичну природу об'єктних відношень із особливістю опорного слова, яке із смислового погляду не завершене і передає спрямовані дії чи ознаки на предмет. Об'єктні відношення між присудковим і залежним від нього компонентом були покладені в основу виокремлення предикативних об'єктних моделей речень двоскладної будови в монографії Н.Л. Іваницької „Двоскладне речення в українській мові” (К.: Вища школа, 1998). У монографії, як і в наукових статтях, автор показала значну перевагу слів релятивної семантики над абсолютивними, що, у свою чергу, є підставою для висновків про перевагу обов'язкових компонентів об'єктного типу над факультативними [2; 34; 5]. Переважна більшість поширювачів об'єктного типу дієслова є обов'язковими компонентами формально-граматичної структури речення: *Скрябін пробував нотними знаками світло*